

SOFIE DE CRAIGNY

Bouwen aan een nieuwe thuis. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2010, 306 p.

ELS DE VOS

Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen in Vlaanderen tijdens de jaren zestig en zeventig

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2012, 327 p.

FREDIE FLORÉ

Lessen in goed wonen. Woonvoorlichting in België 1945-1958

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2010, 316 p.

Sinds de Eerste Wereldoorlog zijn het eigen woningbezit en de individuele keuzevrijheid op woongebied bepalend voor het aanzien van Vlaanderen. Politici zagen in het subsidiëren van de eigen woning het geëigende middel om een eind maken aan de woningnood en de slechte woontoestanden in hun regio. Het bezit van een eigen huis betrok de burger bij het oplossen van het woningvraagstuk en damde de sociale onrust in, zo was de gedachte. De door urbanisatie, industrialisatie en de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog op drift geraakte bevolking kon met dit middel aan huis een haard worden gebonden.

Vanuit Nederlands perspectief is het nogal verrassend dat in België individuele vrijheid van en verantwoordelijkheid voor het wonen samengaan met een breed scala aan woonopvoedingsinitiatieven. Vanaf het Interbellum traden tal van professionele en politieke belangenbehartigers en raadgevers naar voren, om de massa met raad en daad bij te staan en de verandering naar beter wonen in goed banen te leiden.

Over dit paradoxale proces van de liberale en bevoogdende modernisering van het wonen, verschenen recentelijk drie boeken. Samen genomen bestrijkt het onderzoek van Sophie de Caigny, Fredie Floré en Els de Vos de periode van 1918 tot 1980. Binnen dit tijdsbestek neemt elk van de auteurs een specifieke episode voor haar rekening. Behalve in tijd, sluit hun werk ook in onderzoeksbenadering en conceptueel kader in grote lijnen op elkaar aan. De programmatische eenheid in onderzoeks-aanpak en theoretisch kader komt voort uit de interdisciplinaire onderzoeksprogramma's, waarin historici en architectuurwetenschappers hun krachten met succes wisten te bundelen¹.

Geïnspireerd door Nederlandse techniekhistorici, vatten de auteurs de veranderingen in het wonen op als een onderhandelingsproces tussen verschillende actoren en schaalniveaus. Dit onderzoeksperspectief stelt de auteurs in staat om niet alleen recht te doen aan het handelingsperspectief van beleidsmakers en ontwerpers maar ook aan dat van de gebruiker. Uitgaande van het opvoedende, corrigerende en raadgevende werk van stands- en belangenorganisaties op woongebied, wordt getoond hoe grillig en tegenstrijdig de veranderingen in het wonen verliepen en wordt het paradoxale, non-lineaire en dynamische karakter van de modernisering van het wonen tot leven gebracht. Bij de bemiddeling naar beter wonen ging emancipatie hand in hand met bevoogding, soberheid met overvloed, traditie met verandering, kunst met kitsch, gemeenschappelijkheid met individualisme, nationale regelgeving met lokale interventies. Belangenorganisaties, zoals de Boerinnenbond, De Socialistisch Vooruitzien-

1. De projecten werden geïnitieerd door Leen van Molle en Hilde Heynen.

de Vrouwen en de Bond van Grote Gezinnen, gebruikten hun invloed om al te radicale oplossingen van ontwerpers en beleidsmakers naar eigen ideologische of professionele voorkeur bij te stellen en voor bewoners verteerbaar te maken. Tegelijkertijd maakten zij bewoners vertrouwd met de voordelen van woningcomfort, arbeidsbesparende innovaties en kwalitatieve verbeteringen op woninggebied. Woonconsumenten pasten de door het sociale middenveld aangedragen oplossingen aan naar gelang hun eigen smaak, inzicht en materiële mogelijkheden, of negeerden ze.

In *Bouwen aan een nieuwe thuis* legt Sofie De Caigny de politieke en culturele wortels van het Vlaamse individuele zelfbeschikkingsrecht op woongebied bloot. Ze benadrukt dat de emancipatie van arbeiders en vrouwen in het interbellum de onderhandelingspositie van professionele en politieke belangenorganisaties op woninggebied versterkte. De steeds groeiende aanwas van hun achterban gaf deze organisaties een belangrijke stem in het politiek gevoelige debat over het woningvraagstuk. Evenals haar collega's ziet Sofie De Caigny deze organisaties daarom als spil in de onderhandeling tussen overheid, vormgevers en bewoners in deze periode. Belangenorganisaties gaven normen voor goed wonen, al dan niet naar eigen inzicht vertaald, van boven naar beneden door. Maar woningopvoeders informeerden woningbouwers en beleidsmakers evenzeer over de voorkeuren en favoriete woningpraktijken van bewoners.

Uiterst leesbaar en met veel gevoel voor nuances en tegenstrijdigheden laat de auteur zien hoe de Katholieke Arbeiders Vrouwen, de (Katholieke) Boerinnenbond en

de Socialistisch Vooruitziende Vrouwen de badkamer, de keuken, de rationele woningindeling, het interieur, het woningtype, de situering en de gevel onder handen namen. Via tentoonstellingen, modelwoningen, tijdschriften en adviezen van vrouw tot vrouw, namen bemiddelaars nu eens hun achterban op sleeptouw in hun strijd voor een meer efficiënte woningindeling en hygiënischer woongedrag. Dan weer kwamen ze tegemoet aan de hardnekkige voorliefde van bewoners voor de door woningexperts zo verfoeide salon.

De in 1919 opgerichte Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken was bedoeld als platform voor bouwkundige ingenieurs, beleidsmakers, architecten, huishoudkundigen en verzuilde woningorganisaties. moderne en meer traditionele opvattingen over het woningbouwbeleid al spoedig tegenover elkaar te staan. Modernisten en traditionalisten verschilden van mening over de voor- en nadelen van collectief versus individueel wonen, huur versus koop en landelijk versus stedelijk wonen. socialistische, katholieke en liberale organisaties elk hun eigen angstbeelden over de voortschrijdende moderniteit.

Het in katholieke geest organiseren van het beter wonen ging uit van een antistedelijke ideologie, die de secularisering en het rode gevaar een halt toe moest roepen. Centraal in de antistedelijke ideologie van de overwegend conservatieve, katholieke burgerij stond het idee dat "de katholieke boerenstand van een ander, moreel hogere, orde was dan de arbeidersstand in de steden". Om het platteland niet te laten ontvolken moest de plattelandswoning en de landelijke omgeving comfortabeler, fraaier en moderner

worden gemaakt, zonder afbreuk te doen aan het karakter. Bang voor de verderfelijke, rode invloed van de grote stad, probeerden katholieke voormannen tegelijkertijd de plattelandsvlucht te keren. Het aangewezen middel daarvoor was de volkstuin, die de arbeider weer in contact moest brengen met de heilzame invloed van de grond en zijn loon kon aanvullen. In dezelfde geest had de Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom (1935) tot doel dat werklozen, pendelende industriearbeiders en ambachtlieden zich omschoolden tot "nieuwe boeren".

Hoewel de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken korte tijd als springplank diende om coöperatieve en esthetische vernieuwingen in de woningbouw te lanceren, lukte het socialisten en modernistische architecten niet om blijvend tot een meer progressieve sociale huisvestingsprogramma te komen. Hun woningbouwprojecten bleven klein in aantal en betekenis door de overmacht van de katholieke zuil en haar liberale conservatieve medestanders. Socialisten wilden vooral voorkomen dat de arbeidersklasse door platte consumptie zou verburgerlijken. Hoewel socialisten "het collectieve wonen" in meergezinshuizen en hoogbouw ondersteunden, groeide de socialistische voorkeur voor eigen woningbezit in suburbane omgeving echter uiteindelijk naar die van katholieken toe. Hun achterban pendelde liever op en neer naar de goedkopere grondgebonden eengezinswoning in tuindorp of buitenwijk, dan zich te behelpen met een waterpunt en latrine voor meerdere gezinnen in de vervuilde en verkrotte binnensteden.

Door zich te richten op de interventies van woningorganisaties in het sociale middenveld, is Sofie De Caigny in staat om de ideologische verwevenheid van regelgeving, woordvoerder en achterban zorgvuldig te ontrafelen. Daarmee voorziet ze het primaat van particulier initiatief en privaat woningbezit in huisvestingsbeleid en ruimtelijke ordening van een duidelijke context. Het boek maakt aannemelijk dat planloze en ongebreidelde verspreiding van de grondgebonden eengezinswoning staat voor een lange conservatieve politieke traditie van antistedelijkheid en particularisme, die vooral in Vlaanderen breed werd gedragen.

Lessen in goed wonen beschrijft de episode van 1945 tot 1958 van de woonvoorlichting in België. Met de woonvoorlichting als invalshoek, vult architect en architectuurhistorica Fredie Floré het boek van historica Sofie De Caigny, qua periode en deskundigheid aan. De zuilgebonden organisaties uit het interbellum komen ook in *Lessen in goed wonen* ter sprake. Dat is opmerkelijk omdat woonvoorlichting, zoals de auteur terecht opmerkt 'in het nog flink verzuilde Nederland' niet meer politiek gebonden was. Floré wil met haar boek laten zien, welke architecturale en ruimtelijke vertaling de wooneducatieve programma's van levensbeschouwelijke en professionele woonorganisaties kregen. De modelwoning was voor deze woonopvoedkundige instanties bij uitstek het vehikel om hun politieke, sociale, economische en culturele visies op het wonen tot uitdrukking te brengen.

Hoewel de meeste woonmodellen stof tot discussie gaven, waren de ontwerpers

er doorgaans niet op uit om een harde confrontatie met bestaande woontradities uit te lokken. Evenals Sofie De Caigny, stelt Fredie Floré vast dat modelwoningen slechts bescheiden veranderingen voorstelden voor het, in katholiek Vlaanderen, ideale woningtype : de eengezinswoning met tuin. Architecten kozen eerder voor een vorm van 'geïntegreerde moderniteit'. Een benadering die architecturale vernieuwing paarde aan bevestiging van ingesleten gebruiken en waarden.

Katholieken en socialisten stonden ook in deze periode lijnrecht tegenover elkaar wat betreft de grondslagen van het huisvestingsbeleid. De eersten hielden vast aan de financiële hulp voor particuliere bouw en eigendomsvererving van eengezinswoningen op afzonderlijke percelen, zowel in het landelijke gebied als de stedelijke centra. Socialisten ijverden voor een planmatige en sociale aanpak van naoorlogse woningbouw, die voorrang gaf aan stedelijke huisvestingsproblemen. De nationale overheid moest in hun visie daarbij het initiatief nemen. De aanhoudende machtsstrijd tussen katholieken en socialisten leidde er toe dat beide partijen kort achter elkaar een subsidiewet ontwierpen. De katholieke wet van De Taeye uit 1948 overvleugelde echter al snel de socialistische wet van Brunfaut uit 1949, die door allerlei amendementen en uitvoeringsbesluiten werd verzwakt.

Direct na de Tweede Wereldoorlog bracht het Nationaal Instituut voor Woning en Huisvesting, dat verbonden was aan het ministerie van Volksgezondheid, de omvang van het woningprobleem in kaart. Om nieuwe constructieve technieken en

architectonische oplossingen bekend te maken, organiseerde het instituut internationale tentoonstellingen en verzorgde en de Belgische bijdragen op woongebied. Vanwege de geringe financiële middelen, gaf het instituut gelegenheid aan binnenlandse en buitenlandse industriëlen om voor eigen kosten prefab bouwsystemen te demonstreren in de vorm van modelwoningen. Los van deze initiatieven nam de overheid met wisselend succes het initiatief om met nationale, kleinschalige bouwplaatsen in de huisvesting van oorlogsgetroffenen en mijnwerkers te voorzien. Door schade en schande leerden de verschillende ministeries dat het verstandiger was om de belanghebbenden en hun organisaties te betrekken bij de planvorming en typeontwikkeling. Zo ontbrak bijvoorbeeld in de mijnwerkerswoning de onontbeerlijke kelder om voedsel en de door de werkgever beschikbaar gestelde kolen op te slaan. Of de toegang tot de kolenopslag was zodanig gebrekkig gesitueerd, dat de kolen niet gestort konden worden. Ondanks de consultatie van belanghebbenden hield de kritiek op de weinige, van staatswege gerealiseerde, woningen aan en bleef een aantal onverkocht of onverhuurd. Dit teleurstellende resultaat maakte een einde van de ambitie om onder aansturing van de centrale overheid op nationaal schaal huisvestingsprogramma te ontwikkelen.

In de daaropvolgende periode werd het woningvraagstuk verkaveld tussen nationale organisaties, waarvan sommige een meer regionale werkingssfeer hadden. De Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken en de Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendommen gingen door met het ontwikkelen van woningtypen. De zuilgebonden belangen-

organisaties, zoals de Kristelijke Arbeidersvrouwengilden, de Boerinnenbond en de Socialistisch Vooruitziende Vrouwen namen het interieur voor hun rekening. In de jaren vijftig versterkte *Formes Nouvelles*, een samenwerkingsverband van ontwerpers, producenten en critici van meubels en interieurartikelen en het Gentse Museum voor Sierkunst de gelederen van de smaakopvoeders met hun aandacht voor het “betere meubel”. Eind jaren vijftig verloren de lessen in goed wonen hun aantrekkingskracht en vanzelfsprekende morele legitimiteit. Door toenemende welvaart, mobiliteit en scholing namen de keuzemogelijkheden toe en kregen commerciële strategieën om de woonconsument te benaderen meer ruimte.

Wie mocht denken dat Fredie Floré het toejuicht dat daarmee een eind kwam aan het moralistische en paternalistische vertoog over het ‘valse’ interieur en ‘imitatiezucht’, komt bedrogen uit. Het boek sluit af met een hommage aan de Vlaamse modernist en architectuur- en designcriticus, Karel Elnó. Hij ging door waar andere smaakopvoeders het hoofd onder druk van de commercie in de schoot legden en deed dat volgens de schrijfster bovendien radicaler en beter. Het zou beter geweest zijn als de schrijfster een dergelijke partijdige stellingname tenminste expliciet vooraf had verantwoord.

Nu komt deze stellingname niet alleen als een verrassing, maar doet ook afbreuk aan het conceptueel kader dat in de voorafgaande hoofdstukken is gehanteerd.

In *Hoe zouden wij graag wonen?* behandelt Els de Vos de Vlaamse woonvertogen en woonpraktijken in de jaren 1960 en 1970. In

tegenstelling tot de voorafgaande episodens in de geschiedenis van het wonen, stelde deze tijd vrouwen voor de opgave om met de overdaad van de consumptiemaatschappij om te gaan. Welke effecten had de opmars van een hele reeks nieuwe huishoudelijke apparaten op de indeling en het gebruik van de woning. Koos men voor een televisie of een wasmachine, voor de aanbouw van een serre of een garage? En bovendien waar moesten al die nieuwe spullen staan? Met gevoel voor detail leidt Els de Vos ons door de keuken, de woonkamer, de natte cel en de inpandige garage. Naast deze rondgang door het huis zet ze de modelwoning van de organisatie van Katholieke Arbeidersvrouwen tegenover de populaire ferme. Vooruitstrevende architecten zagen dit laatste woningtype als het symbool van falend huisvestingsbeleid en publieke wansmaak. De *laissez-faire* politiek van Vlaamse beleidsmakers verschaftte de bevolking een vrijbrief om *en masse* te kiezen voor de nostalgische imitatieboerderij en pronkerige en tegelijkertijd hokkerige bungalows in het landelijk buitengebied. De populariteit van de ferme was tevens een bewijs van de medeplichtigheid van meer commercieel ingestelde collega's die de “meest suffe bedenkensels van hun cliënten zo netjes mogelijk op papier zetten”.

Els de Vos heeft een goed oog voor de manier waarop veranderingen in de relatie tussen klassen en seksen doorwerken in de modernisering van het wonen. Zo komt de keuken in haar analyse naar voren als een van de meest gepolitiseerde ruimten in het huis. Achter de keuze voor de kleine werkkeuken, de eetkeuken of de woonkeuken ging een wereld van ongelijke arbeidsverdeling en standsverschil schuil. De reële sociale verschillen die aan deze keuzen ten grondslag

lagen, werden aan het oog onttrokken door redeneringen over arbeidsbesparing, professionalisering en huiselijkheid. Hoe lager de sociale positie van de vader was, hoe groter de kans dat er in de keuken gegeten werd. Uit oogpunt van arbeidsbesparing kwam de woonkeuken er in de woonpraktijk van plattelandsvrouwen even goed vanaf als de rationele keuken in de huishouding van de stedelijke middenklasse. Vanwege de verschillende bezigheden in het gezin kon er op elk moment gegeten worden en kon de gastvrouw bij onverwacht bezoek de boel de boel laten, zo meldde een respondent. Geïnterviewden uit de hogere klasse associeerden eten in de keuken daarentegen met ongezelligheid en gebrek aan arbeidsethos en klassenbewustzijn van huisvrouwen. Vanaf 1960 werd de kleine rationele werkkeuken in België pas gemeengoed in brede lagen van de bevolking, niet toevallig op het moment dat gasfornuizen en koelkasten zodanig in prijs waren verlaagd dat ze ook voor deze doelgroep onder handbereik kwamen. Volgens socialistische vrouwen bevorderde de rationelere werkkeuken het buitenshuis werken van vrouwen. Hun "rode, experimentele keuken", hoewel feitelijk het equivalent van de rationele keuken, werd als voorbeeld van gebruiksvriendelijkheid en objectieve voorlichting naar voren geschoven en tegenhanger van 'opdringerige' kapitalistische varianten. De kennismaking met de Amerikaanse keuken tijdens de Wereldtentoonstelling in Brussel in 1958 riep een golf van anti-Amerikaanse reacties op. Daarbij wekte de onafhankelijkheid en superioriteit van de Amerikaanse vrouw, die achter de keuken vermoed werd, meer weerstand dan de overdreven afmeting en de vele onbereikbare elektrische snuffjes.

In de jaren 1960 en 1970 treden vrouwen meer op de voorgrond als meer handelende actoren dan als object van opvoeding. In dit tijdperk kregen de vertrouwde woonadviseurs van katholieke, socialistische en agrarische signatuur concurrentie van meer commercieel ingestelde media. Om de concurrentie de wind uit de zeilen te nemen, presenteerden zij zichzelf daarom liever als adviseurs, die vrouwen hielpen om de kunst van het wonen onder de knie te krijgen. Deze terughoudende opstelling werkte de veronderstelling in de hand dat een hogere woningstandaard automatisch garant stond voor een ordelijke huishouding en een hygiënische levenswijze. Ondanks de toenemende welvaart, bleef de uitrusting van de woning echter achter bij die in omringende landen. Uit deze stand van zaken bleek dat Belgen meer geneigd te zijn om te investeren in het vergroten van de woning, dan in de aanleg van modern sanitair, zoals douche of bad en centrale verwarming. Voor het sociale middenveld betekende deze lacune dat er opnieuw werk aan de winkel was.

Met hun interdisciplinaire aanpak verrijken Sofie de Caigny, Fredie Floré en Els de Vos een architectuurhistorische onderzoekstraditie, die zich doorgaans beperkt tot de ontwerp- en productiekant van woningen in relatie tot de overheid, economische conjunctuur en technische innovaties. Hun blik verheldert niet alleen wat "goed wonen" volgens professionele en politieke maatstaven in België inhield, maar ook waar opvattingen en praktijken uiteenliepen. Anders dan in Nederland waar beleidsmakers en architecten de regie over de ruimtelijke ordening en woningbouw stevig in handen hadden, maakte de modernisering in België ruim baan voor de

smaak van de burger. Planmatige aanpak van de openbare ruimte en moderne vormgeving van de woning kwamen daardoor in België minder van de grond dan in Nederland. Evenals in Nederland hadden de meeste bewoners weinig op met sobere inrichting en strakke vormgeving die modernistische architecten voorschreven als remedie voor het woningvraagstuk. Hoewel de inbreng van bewoners in het onderhandelingsproces over de modernisering van het wonen meestal onderbelicht blijft, tonen Sofie de Caigny en Els de Vos zich inventief bij het achterhalen van lastig te onderzoeken woonpraktijken. Beiden reconstrueerden samen met de bewoners het oorspronkelijke fysieke huis en de veranderingen daarin aan de hand van tekeningen en foto's. Om vertekening door het geheugen tegen te gaan, selecteerden zij alleen respondenten die nog in het oorspronkelijke huis woonden. In aanvullende interviews met de bewoners kwamen vooral hun visie en motieven voor keuze in de woning aan de orde.

De drie boeken dragen veel nieuw materiaal aan om de Belgische wooncultuur te begrijpen. Toch, of misschien juist daardoor, blijft het zoeken naar de grotere politieke en sociaal-economische context. Wie bouwden er nu eigenlijk en hoe verhiel particulier opdrachtgeverschap zich tot eigen woningbezit? Welke rol speelden woningbouwverenigingen en hoe zat de financiering van al dat eigen woningbezit nu precies in elkaar? *Lessen in goed wonen* geeft de minder ingevoerde lezer wat betreft de Belgische situatie wat meer houvast, maar een vergelijking met buitenlands woningbouwbeleid had veel kunnen verduidelijken. Sofie de Caigny en Els de Vos beperken zich tot Vlaanderen, terwijl

het boek van Fredie Floré betrekking heeft op heel België. Voor ingewijden misschien voor de hand liggende keuzen, maar ook hier had een duidelijkere legitimatie veel kunnen verhelderen.

Liesbeth Bervoets